

Maria Kostrzewska

ODDZIAŁYWANIE PRZYWÓDCÓW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ ŚWIADOMOŚCI CHŁOPÓW

Przy rozważaniu problemów związanych ze świadomością chłopów celowe wydaje się dostrzeżenie roli przywódców w procesie kształtowania się i dojrzwiania tej świadomości. Jest bowiem rzeczą zrozumiałą, iż wieś nie może jawić nam się jako jednolita masa. Jak w każdej społeczności, poczynaniom jej przewodziła mniejsza, bardziej aktywna grupa¹. Te aktywne, przewodzące gromadom grupy wiejskie, Hipolit Grynwaser — badacz XIX-wiecznych ruchów chłopskich — nazwał burzycielami i przywódcami, zgodnie z terminologią używaną w źródłach tego okresu. Dokonał też podziału na trzy typy przywódców: pierwszy to „typ krnąbrnego chłopca, wysuwającego się samorzutnie na czoło gromady”, drugi — to doradcy chłopscy, wywodzący się spoza społeczności chłopskiej, ale reprezentujący jej interesy i często związani ze wsią miejscem zamieszkania bądź wykonywanym zawodem (nauczyciele, oficyjaliści dworscy, dzierżawcy itp.). Typ trzeci — to agitatorzy różnorodnych ugrupowań społeczno-politycznych, przybywający na wieś z zewnątrz².

W niniejszej pracy interesować nas będzie pierwszy, według podanego podziału, typ samorodnych przywódców chłopskich, którzy dzięki własnej inicjatywie, rzutkości, aktywności zdobywali autorytet i wysuwali się na czoło gromady. Stawali się wyrazicielami dążeń i pragnień ogółu chłopów. Często sami wpływali na formułowanie i sposób realizacji chłopskich żądań i wystąpień.

Sądzę, że problem oddziaływania przywódców na wieś rozpatrywać

¹ Por. C. Bobińska, *Wieś niespokojna*, Warszawa 1979, s. 136—162.

² H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w I poł. XIX w 1807—1860. Studium Archiwalne, Pisma*, t. II, Wrocław 1951, s. 213—214.

należy w powiązaniu z dziejami ruchu chłopskiego. Podkreślić bowiem wypada, że wszyscy oni wyrastali z tego nurtu. Postawy ich zależne były od kolejnych etapów rozwoju ruchu. W miarę jak ulegał on zmianom, wzbogacając się o coraz to nowe płaszczyzny działania — przekształcaniom ulegał także element przywódcy. Przed uwłaszczeniem, kiedy hasłem naczelnym ruchów chłopskich było żądanie zniesienia pańszczyzny i zdobycie prawa do gruntów, rola przywódców polegała głównie na mobilizowaniu gromad do wystąpień antyfeudalnych i kierowaniu nimi. Według opinii władz z tego okresu „byli to włościanie zuchwalisi od innych, którzy [...] wywierali silny wpływ na upór włościan”³. O niektórych z nich pisano, że działaniami swoimi wpływali „głównie na dzisiejsze zwichnięcia wyobrażeń mieszkańców gminy”⁴. Dodajmy, że działania te polegały m.in. na wzywaniu do strajków, pisaniu skarg na dziedziców nadmiernie obciążających chłopów pracą, przeciwstawianiu się egzekucjom i szerzeniu wieści o rychłym zniesieniu pańszczyzny. Działalność przywódców zyskiwała im zaufanie i poparcie chłopów. W wielu miejscowościach broniono przywódców przed aresztowaniem, odbijano zatrzymanych, ukrywano poszukiwanych przez władzę, ułatwiano im ucieczkę. Świadczy to wymownie o powiązaniu przywódców z ogółem mieszkańców wsi. Chłopi, którzy własnym przykładem zachęcali do walki, wykazywali w niej nieustępliwość, odwagę — pociągali za sobą innych, mniej aktywnych czy bardziej bojaźliwych. Poczynania ich uświadamiały chłopom konieczność obrony własnych interesów, uczyły też, iż powinni dokonać tego własnymi rękami. Ci pierwsi chłopscy aktywiści uczyli swych współbraci, iż sami muszą zadbać o swoje prawa. Wnosili w życie wsi — z natury swej tradycyjne — element pozytywnego fermentu. Nie godząc się z istniejącą rzeczywistością dążyli do jej zmiany, starając się wypracować najbardziej skuteczne metody działań — od biernego oporu do zorganizowanych masowych wystąpień. Nawet kiedy ich starania i poczynania nie kończyły się pomyślnie, kiedy zarówno na nich jak i na całą wieś spadały kary — to i tak gromady w dużym stopniu dzięki swym przywódcom zdobywały багаż doświadczeń hartujących do dalszych działań. Kierując oporem i walką, przywódcy przyspieszali krystalizowanie się wśród chłopów poczucia odrębności społecznej, na zasadzie uwidaczniania różnic w interesach ekonomiczno-społecznych w stosunku do innych grup i warstw narodu. To poczucie odrębności było ważnym czynnikiem kształtowania świadomości społecznej.

³ J. Willaume, *Wieś lubelska przed uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 141.

⁴ Cz. Rajca, *Ruch oporu chłopskiego w Królestwie Polskim w latach 1815—1864*, Warszawa 1969, s. 282.

J. Willaume, znawca problemów wsi lubelskiej przed uwłaszczeniem, pisał iż w latach sześćdziesiątych XIX w. „Chłopi rozumieli, że ich siła polega na zbiorowym działaniu i występowaniu pod kierunkiem przywódców”⁵. Wzrastające ich znaczenie stanowiło ważny element w dojrzewaniu społecznym chłopów. Powoli rodził się typ chłop-a przywódcy wyrosłego z własnego środowiska, posiadającego zaufanie wsi, a także chęć i zdolność obrony jej interesów.

Wraz z uwłaszczeniem zmianie ulegał charakter przywódcy chłopskiego i jego rola w społeczności wiejskiej. Prawne posiadanie gruntu, przeprowadzona reforma gminna i reorganizacja szkolnictwa spowodowały wkroczenie wsi w nowy etap jej rozwoju. Nowa sytuacja stawiała przed przywódcami chłopskimi nowe zadania. Nie wystarczało już tylko podleganie do buntów i wystąpień. Koniecznością stawało się oczekiwanie od przywódców znajomości spraw ogólniejszych, posiadanie umiejętności organizacyjnych, znaczniejszego odczytania i wyrobienia ogólnego, a także znajomość stosunków prawnych. Nie bez znaczenia była też umiejętność racjonalnego gospodarowania na własnej ziemi. Niekiedy przywódcą zostawał chłop, który wykazywał się wiedzą i inicjatywą w tej właśnie dziedzinie. Takim przywódcą chłopów, którego autorytet wyrastał na gruncie wiedzy fachowej był Paweł Ciecielski, syn chłopski z parafii strzeleckiej. Zdobywszy wykształcenie rolnicze, powrócił do rodzinnej wsi, a „włościanie patrząc nań uczyli się wzorowego prowadzenia gospodarki”⁶. Zachęcał synów chłopskich do kończenia szkół i pomagał im w tym. „Toteż kochali go włościanie i obrali na wójta w swej gminie”⁷. Korespondent dodawał, że wpływ P. Ciecielskiego na chłopów spowodował podniesienie poziomu gospodarowania i rozbudził zainteresowanie oświatą rolniczą.

Po uwłaszczeniu pojawiła się też na wsi nowa grupa przywódców, wyrosła spośród wybieralnych urzędników gminnych — głównie sołtysów, ławników, rzadziej wójtów. Piastując swe urzędy i już tym samym często posiadając uznanie i autorytet w gromadzie, stawali się rzecznikami interesów wsi. Oczywiście nie wszyscy i nie wszędzie. Do rangi rzeczywistych przywódców urastali ci, którzy solidarność ze społecznością wiejską przedkładali nad chęć przypodobania się władzy. O nich, w przeciwieństwie do niektórych przywódców wystąpień antyfeudalnych możemy powiedzieć, że świadomie podejmowali decyzję przewodzenia chłopom w walce o wspólne sprawy. Dokonywali wyboru między interesami władzy a dobrem swojego środowiska. Zważywszy, że władza

⁵ J. Willaume, *op. cit.*, s. 154.

⁶ „Chłop Polski” 1908, nr 13, s. 151.

⁷ J. Willaume, *op. cit.*, s. 154.

ta była obca narodowościowo, to w tym kontekście chłopci przeciwko niej występujący stawali się budzicielami poczucia odrębności narodowej. Mobilizując i kierując walką społeczną wsi, zarówno przed jak i po uwłaszczeniu, przywódcy narażeni byli na kary wymierzane przez urzędników obcych językiem, wiarą, obyczajem. Tak więc w poczynaniach aktywnych chłopów element społeczny splatał się z walką narodowościową. Rozbudzone i uświadomione sobie na tej drodze poczucie odrębności narodowej ulegało krystalizacji w czasie powstania styczniowego. Znamy nazwiska chłopów — dowódców powstańczych (np. J. Flis, J. Prężyna, P. Parada), ściągających do swych oddziałów licznych chłopów. Bywało, że chłopci — byli powstańcy, w okresie późniejszym stawali się przywódcami w swych rodzinnych wsiach⁸. Stawali na czele sporów serwitutowych, przewodzili w walce o ziemię, oświatę, język polski w gminie i szkole. Znaczną rolę w budzeniu i kształtowaniu świadomości narodowej odgrywali chłopci aktywni właśnie w dziedzinie oświaty, zwłaszcza tajnej. Byli to głównie ci, którzy „wskutek specjalnych warunków życiowych, uzyskawszy pewne wykształcenie, mogli w całej pełni ocenić ciemnotę i niedolę swoich współbraci” — jak pisał chłop F. Żurek z powiatu krasnostawskiego⁹. Nauczanie w tajnych szkołkach prowadzono najczęściej w chatach chłopskich. Nauczycielami bywali chłopci umiejący czytać i pisać¹⁰. Represjonowani przez władze carskie, w opinii wsi stawali się obrońcami wiary i języka ojców. Zdobywali szacunek i wyrastali na rzeczywistych, uznawanych przywódców.

Często ci światlejsi chłopci, doceniając znaczenie książki, prasy — grupowali się wokół pism takich jak „Zorza”, „Gazeta Świąteczna”, „Zaranie”. Pisma te zamieszczały korespondencje nadsyłane przez chłopów z terenu. Wkrótce też widoczną stała się w życiu wsi grupa chłopów-korespondentów czasopism ludowych. Obok nich, w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. zaczęli pojawiać się chłopscy organizatorzy i działacze różnorodnych stowarzyszeń i organizacji społeczno-gospodarczych oraz kulturalno-oświatowych.

Wraz z rozszerzającymi się obszarami poczynañ i możliwości działań, rozszerzał się krąg chłopskich przywódców. Bardziej urozmaicone stawało się ich oddziaływanie na wieś. W miarę jednolity do czasu uwłaszczenia i w pierwszych latach realizacji reformy, obraz chłopskiego przywódcy rozszczepiał się na wiele różnorodnych nurtów. Z pewnością na życie

⁸ K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963, s. 229—230.

⁹ F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o niepodległość*, Warszawa 1937.

¹⁰ Por. H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864—1904*, Warszawa 1967.

wsi, a więc i kształtowanie jej świadomości, wpływali chłopci światlejsi, o poszerzonych horyzontach widzenia. Ilu ich wyrastało na gruncie działalności gospodarczej, oświatowej, gminnej czy wreszcie politycznej — pozostaje sprawą otwartą. Podobnie jak próba określenia, z jakich ideologii i nurtów społeczno-politycznych wyrastali bądź z którymi z nich się wiązali.

Momentem przełomowym w rozwoju wsi i roli przywódców w kształtowaniu świadomości chłopów była rewolucja 1905—1907 r.¹¹ Walka chłopów toczyła się wówczas w dwóch płaszczyznach: społecznej i narodowej. Konflikty społeczne między wsią a dworem spowodowały szeroki ruch agrarny. Wyrażał się on wystąpieniami o ziemię i prawa serwitutowe. Równocześnie do walki włączyli się robotnicy rolni, masowo organizując strajki rolne. Drugi nurt chłopskiej walki przejawiał się w dążeniu do spolszczenia gminy i szkoły. W obydwu tych sferach chłopskich poczyniła ważna rola przypadająca przywódcom. Oni w czasie zebrani gminnych namawiali i zachęcali do podejmowania uchwał antycarskich, przemawiali za niepłaceniem podatków, inspirowali strajki szkolne. Stawali też na czele zbuntowanych chłopów, najeżdżających pańskie lasy i pastwiska. Kierowali grupami wędrujących robotników rolnych, w imieniu których formułowali żądania poprawy warunków bytowych. W toku walki wzrastał autorytet samorodnych organizatorów chłopskiego buntu i walki. W raportach władz tego okresu, donoszących o ukaraniu najbardziej aktywnych chłopów, dominują określenia: inspirator, główny podżegacz, przywódca. Aresztując tych chłopów, władze dostrzegały w nich element najbardziej niebezpieczny, zagrażający ich interesom. Na ogół nie dostrzegano, że przywódcy byli często wyrazicielami opinii i postaw ogółu chłopów. W ich oddziaływaniu na mieszkańców wsi zachodziły sprzężenia zwrotne. Postawa chłopów wpływała na zachowanie ich przywódców, ale i ci ostatni często decydowali o nastroju i postępowaniu gromady. Często najbardziej bojowi i nieustępliwi byli przywódcy we wsiach o zadawnionych i ostrych konfliktach z dworem i władzą. Na fali ogólnego wzburzenia i niezadowolenia rola przywódców sprowadzała się do funkcji kierowniczych. Bywało jednak i tak, że aktywni chłopci pobudzali wieś do wystąpień i stawali się przewodnikami, będąc równocześnie inspiratorami działań. Na ogół jednak musieli mieć poparcie i zaufanie gromady. Narażali się dla jej interesów, ale w zamian zyskiwali pomoc i szacunek.

Wspominałam wcześniej, że na przełomie XIX i XX w. zaczęła w życiu wsi odgrywać stopniowo coraz większą rolę grupa chłopów-kores-

¹¹ Por. H. Brodowska, *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społecznonarodowej*, Warszawa 1984, s. 138—166.

pondentów czasopism ludowych. Dyskusyjne wydaje się stosowanie wobec nich terminu „przywódca”. Wydaje się, iż bliżsi są oni pojęciu elity chłopskiej¹². Uściślenia terminologiczne w stosunku do tej aktywnej grupy chłopskiej są trudne. Wyznacznikiem może być określenie, czy i w jakim stopniu korespondenci byli akceptowani i uznawani przez wieś za swych przywódców. W jakim stopniu wpływali swoimi poglądami i działalnością na zmianę życia współmieszkańców. Z samych korespondencji nie zawsze można to ustalić. Niektórzy z nich pisali o swym oddziaływaniu na najbliższych sąsiadów, o pozytywnych zmianach, jakie spowodowali w swym otoczeniu. W ich przypadku możemy uważać, że byli uznawanymi autorytetami. Inna grupa to ci, którzy poprzez własne opinie, poglądy zamieszczane w prasie docierali z nimi do szerszego grona czytelników. Stawali się wzorem i przykładem, choć nie zawsze w swojej wsi. Niekiedy poza jej granicami. Wiele jest jednak korespondencji, których autorzy uskarżali się na własną bezradność wobec bierności i zacofania panującego w ich wsiach. Wydaje się, że trudno tych korespondentów uznawać za chłopskich przywódców.

Zastrzegając się, że część korespondentów trudno uznawać za przywódców, a raczej za członków kształtującej się elity wiejskiej, nie można nie dostrzegać ich wpływu na świadomość chłopów. W świetle zebranej kartoteki ok. 300 korespondentów, głównie z lat 1907—1914, jawi nam się obraz chłop-aktywisty dbałego o dobro ogółu mieszkańców wsi, ich roli i miejsca w społeczeństwie. Najwięcej przywódców wyrastało na gruncie pracy oświatowej. Uważali ją za sprawę dla wsi najważniejszą. Propagując oświatę i samokształcenie, inspirując tworzenie organizacji i stowarzyszeń — byli ci chłopci prekursorami nowego stylu przywódcy chłopskiego. Już nie burzyciela i wojownika zagrzewającego do walki, ale raczej inspiratora konstruktywnych poczynań. Część z nich wiązała się z różnymi kierunkami politycznymi docierającymi na wieś. Chłopscy aktywiści, bardziej niż reszta ludności wiejskiej, ulegali wpływom poszczególnych nurtów społeczno-politycznych. Stawali się na gruncie wiejskim przekąźnikami ich ideologii. Jest to nowy jakościowo wpływ przywódców na świadomość gromady, tym razem o charakterze politycznym. Mozaika społeczno-polityczna nie przeszkadzała jednak, że działalnością i poglądami rozbudzali zainteresowanie chłopów kwestiami ogólniejszymi niż sprawy własnej wsi, czasem gminy czy parafii. Wyrywali wieś z wielowiekowej izolacji, ograniczenia widzenia świata do kręgu zagadnień lokalnych. Uczyli dostrzegania spraw publicznych i ogólnie-

¹² A. Podraza, *Kształtowanie się elity wiejskiej na przykładzie Galicji na przełomie XIX i XX w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1979, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Folia historica, Seria I, nr 43, s. 63.

społecznych. Dzięki aktywności przywódców chłopci, co prawda bardzo powoli, ale jednak przestawali oceniać otaczającą ich rzeczywistość przez pryzmat własnego gospodarstwa i interesów własnej rodziny. Jest ważne, że chłopscy przywódcy, niezależnie od tego z jakimi kierunkami społeczno-politycznymi się wiązali, to zawsze „budzili sennych z obojętności, a tym którzy pragnęli szczęścia dla braci, byli podporą i światłem”¹³. Dzięki swej działalności, w której wykazywali inicjatywę, rzutkość, odwagę — zyskiwali szacunek i uznanie chłopów, spełniając pozytywną rolę w przeobrażaniu życia wsi.

Wraz z rozwojem poziomu świadomości społecznej i narodowej chłopów, rola przywódców ulegała stopniowej ewolucji. Wyrastali oni na różnych płaszczyznach ruchu chłopskiego w jego przekroju chronologicznym i problemowym. W każdym jednak okresie historycznego procesu dziejów Polski i wsi wyrastali nowi przywódcy o chłopskim rodowodzie — przodownicy ruchu agrarnego, gminnego, oświatowego, działacze społeczni i polityczni.

¹³ „Drużyna” 1918, nr 1, s. 18.